

FILIP CYUŃCZYK

Uniwersytet SWPS

fcyunczyk@swps.edu.pl

ORCID: 0000-0003-2669-7822

Pamięć o przeszłości
jako uzasadnienie decyzji
kluczowych dla teraźniejszości.
O zmaganiach Łotwy z Tatjaną Żdanok
i Tatjany Żdanok z państwem łotewskim

Słowa kluczowe: rozliczenia przeszłości, konstytucjonalizm, rządy prawa, państwa bałtyckie, pamięć zbiorowa

REMEMBRANCE OF THE PAST
AS A JUSTIFICATION FOR DECISIONS CRUCIAL FOR THE PRESENT:
ON LATVIA'S STRUGGLE WITH TATJANA ZHDANOK
AND TATJANA ZHDANOK WITH THE LATVIAN STATE

Abstract

The present article outlines the conflict between the representative of the pro-Kremlin part of the Russian minority in Latvia and the local political community. The case will be presented in the broader context of the problems that emerge due to the constitutionalisation of new democratic communities after the fall of communism, the issues of the rule of law together, with questions of its unlimited inclusiveness. By discussing the case of Tatiana Zhdanok in a broad socio-political and historical context, it will be possible to reflect on Central European dilemmas concerning the values considered to be leading within the political community.

Keywords: dealing with the past, constitutionalism, the rule of law, Baltic States, collective memory

Wstęp

Podczas analizy zarówno środkowoeuropejskiego dyskursu publicznego, jak i uzasadnień dla poszczególnych inicjatyw ustawodawczych podejmowanych w naszym regionie często można odnieść wrażenie, że my — ludzie tego obszaru — staramy się stosować pewne rozwiązania prawne, które mają — nawet jeśli nie jest to wyartykułowane wprost — zapobiec powtórce doświadczeń z XX wieku¹. Innymi słowy, często nawet nieświadomie dokonujemy prezentystycznej oceny wydarzeń z przeszłości² i wprowadzamy takie rozwiązania, które są odzwierciedleniem dotychczasowych doświadczeń. Dla demokratycznych wspólnot politycznych Europy Środkowej kluczowe wydaje się zarówno (choćby częściowe) rozliczenie doświadczeń dwóch wielkich totalitaryzmów tak zwanego najkrótszego stulecia³, jak i jasna deklaracja podejmowania prób nie-dopuszczenia do ich odrodzenia. Oczywiście nie można mówić o uniwersalnym środkowoeuropejskim modelu dotyczącym zarówno ujawniania się problemów z przeszłością, jak i reakcji na nie. Dopuszczalne, w mojej ocenie, jest natomiast stwierdzenie, że różne lokalne spory wynikające z historycznych doświadczeń poszczególnych wspólnot spaja właśnie element odgórnego oporu przeciwko odrodzeniu się systemów niedemokratycznych. W taki właśnie schemat wpisuje się spór, który zaczął się na Łotwie jeszcze przed formalnym odzyskaniem przez nią niepodległości i z większym lub mniejszym natężeniem wciąż dotyka miejscowej polityki, w tym (być może zwłaszcza) polityki prawa. Chodzi o spór, który już od ponad 30 lat toczą Tatjana Ždanok⁴, a w konsekwencji część mniejszości

¹ Najbardziej widoczne uzasadnienia w tym duchu są między innymi w preambułach do ustaw powołujących środkowoeuropejskie narodowe instytucje pamięci. Znajdziemy je zarówno w ustawie powołującej polski IPN (Ustawa o Instytucie Pamięci Narodowej — Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Dz.U. z 2021 r. poz. 177 z dnia 28 stycznia 2021) czy też litewskiej ustawie powołującej do życia Centrum Studiów na Ludobójstwem i Oporem (Law on the Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, June 5, 177. No VIII-28, official translation). Niemniej jednak narracyjnie zbliżone było także uzasadnienie do kontrowersyjnej ustawy o ochronie dziedzictwa narodowego związanego z nazwami obiektów w przestrzeni publicznej oraz pomnikami (Dz.U. z 2022 r. poz. 857 z dnia 20 kwietnia 2022).

² Oceniający są bogatsi o wiedzę już posiadaną, a przyjmowane rozwiązania prawne są pochodną zarówno faktów, jak i naszych ich interpretacji (imaginacji), B. Misztal, *Theories of Social Remembering*, Maidenhead 2003, s. 56–60.

³ E. Hobsbawm, *Wiek skrajności. Spojrzenie na krótkie XX stulecie*, Warszawa 2018.

⁴ Łot. Tatjana Ždanoka, ros. Татьяна Аркадьевна Жданок (w niniejszym tekście używam spolszczonego zapisu Tatjana Ždanok bazującego na zapisie rosyjskim, z wyjątkiem sytuacji, gdy łotewski zapis jej nazwiska stanowi część tytułu lub innej nazwy własnej, wówczas stosuję łotewską formę Ždanoka) — urodzona w 1950 roku w Rydze działaczka prokremlowskiej części mniejszości rosyjskiej. Karierę polityczną rozpoczynała we wchodzącej w skład Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego Komunistycznej Partii Łotwy. Gdy w czasie pierestrojki doszło to rozłamu wśród łotewskich komunistów, opowiedziała się po stronie przeciwników niepodległości związanych ze sterowanym z Moskwy Interfrontem (Międzynarodowym Frontem Pracujących Łotewskiej SRR). W trakcie głosowania tak zwanego aktu 4 maja 1990 (aktu przywrócenia państwa łotewskiego)

rosyjskiej w tym państwie, i niepodległa, będąca od początku XXI wieku członkiem struktur euroatlantyckich Republika Łotewska (i w konsekwencji proachodnia część jej społeczeństwa często utożsamiana z samymi Łotyszami).

Celem niniejszego tekstu jest przedstawienie zarysu konfliktu, który dotyczy tak podstawowego uprawnienia obywatelskiego (Żdanok posiada łotewskie obywatelstwo) jak bierne prawo wyborcze w ramach (przynajmniej w ogólnym założeniu) własnej wspólnoty politycznej. Co ciekawe, o legalności konkretnych rozwiązań prawnych dotyczących ograniczenia tego prawa wypowiadały się już nie tylko sądy łotewskie. W tym tekście chciałbym się skupić na argumentacji zastosowanej zarówno przez miejscowy sąd konstytucyjny — *Satversmes tiesa* (dalej: ŁTK), jak również Europejski Trybunał Praw Człowieka (dalej: ETPCz). Niemniej jednak nie mam ambicji rozstrzygania co do słuszności zastosowania opisywanych tu rozwiązań prawnych. Moim celem jest nakreślenie tła historycznego konfliktu, rekonstrukcja argumentów obu stron (argumentacji skarżącej, organów państwa i łotewskiego sądu konstytucyjnego), a także argumentacji ETPCz zastosowanej w orzeczeniu odpowiadającym na skargę wniesioną przez Żdanok. Dodatkowo chciałbym wskazać, jakie czynniki pozaprawne były brane pod uwagę przez organa rozstrzygające ten spór.

W związku z tym w części pierwszej chciałbym skupić się na krótkim przedstawieniu okoliczności społecznych i politycznych, które stymulowały takie, a nie inne decyzje prawne podejmowane przez organy władzy najpierw Łotewskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (przede wszystkim Radę Najwyższą), a później niepodległej Republiki Łotewskiej, w kontekście działalności organizacji Interfront⁵ obecnie uosabianych przez T. Żdanok.

Część drugą chciałbym poświęcić analizie orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego Republiki Łotewskiej⁶, a także rozstrzygnięcia Europejskiego Trybunału

wraz z innymi działaczami Interfrontu opuściła salę posiedzeń Rady Najwyższej Łotewskiej SRR. W związku z tak zwanymi wydarzeniami ryzykimi z 13 stycznia 1991 roku jej ugrupowanie decyzją Rady Najwyższej zostało rozwiązane jako antypaństwowe. Sama Żdanok za przynależność do Interfrontu, wraz z innymi członkami ugrupowania, została pozbawiona biernego prawa wyborczego do łotewskiego parlamentu. Zasiadała za to w Radzie Miejskiej m. Rygi i w Europarlamencie (VI, VII, VIII, IX kadencji). To właśnie wokół przepisów o biernym prawie wyborczym toczy się jej spór z Republiką Łotewską. Należy również podkreślić, że nawet w XXI wieku podejmowała działania sprzeczne z oficjalną polityką Łotwy. W 2008 roku, w trakcie wojny rosyjsko-gruzyńskiej opowiedziała się po stronie Moskwy, a jej ugrupowanie w łotewskim parlamencie (Rosyjski Związek Łotwy) powołało zespół na rzecz współpracy z Osetią Południową i Abchazją.

⁵ Pełna nazwa: Międzynarodowy Front Pracujących Łotewskiej SRR. Organizacja powstała jako polityczna odpowiedź Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego na rosnące tendencje niepodległościowe w 1989 roku. Jej liderami byli I. Łopatin, A. Aleksiejew i właśnie T. Żdanok. Rozwiązana (wraz z Komunistyczną Partią Łotwy) ustawą parlamentu w 1991 roku, C.Y. Matthes, *Latvia, [w:] From Eastern Bloc to European Union*, red. G. Heydemann, K. Vodička, New York-Oxford 2017, s. 37.

⁶ Łotewski Trybunał Konstytucyjny wcześniej dwukrotnie zajmował się skargami wniesionymi przez deputowanych do łotewskiego parlamentu i przez innego z członków byłej łotewskiej

Praw Człowieka⁷ z 16 marca 2006 roku. W tej części chciałbym skupić się na elementach społecznych i politycznych, które w trakcie rozstrzygania wzięły pod uwagę oba sądy (zarówno krajowy, jak i międzynarodowy), ze szczególnym uwzględnieniem narracji pamięci. Były to między innymi kontekst historyczny sporu, elementy lokalne czy też kwestie tożsamości wspólnoty politycznej, na łonie której od lat toczy się opisywany spór.

Przedstawienie konfliktu na linii Żdanok–Republika Łotewska z szerszej perspektywy, a także zaprezentowanie argumentacji wybranych sądów pozwoli na odejście od czarno-białych schematów myślenia o okresie transformacji na tym obszarze byłego Związku Radzieckiego. Zwłaszcza w kontekście tak zwanej idei kontynuacji państwa czy też wygasłych już, ale bardzo mocno infekujących politykę prawną końca XX i początku XXI wieku sporów o lustrację. W szerszej perspektywie konflikty te z reguły dotyczyły pytań o skuteczność implementacji liberalnej demokracji w duchu zachodnioeuropejskim, a zwłaszcza rządów prawa na obszarze postkomunistycznym, który został włączony w instytucjonalne struktury świata zachodniego.

W konsekwencji moim celem jest zmierzenie się z hipotezą, że niezależnie od krytyki⁸ odwołań do kwestii tożsamości w ramach działań poszczególnych gałęzi władzy (zarówno ustawodawczej, wykonawczej, jak i sądowej), jako zagrażających literalnemu odczytywaniu idei rządów prawa, jak i zachodnioeuropejskiemu podejściu do praw człowieka kwestie tożsamościowe były immanentną częścią nie tylko procesu konstytucjonalizacji liberalnych demokracji w Europie Środkowej⁹ po upadku komunizmu, ale także były podnoszone dla rozstrzygnięcia sporów prawnych związanych z dziedzictwem systemów autorytarnych i totalitarnych. Sporów, które miały realne przełożenie na jakość bieżącego funkcjonowania demokratycznych wspólnot politycznych ukonstytuowanych po ich upadku. Innymi słowy, że przeszłość (w tym przypadku rozumiana raczej jako pamięć zbiorowa wspólnoty) w konkretnych przypadkach może mieć kluczowe znaczenie dla decyzji prawnych podejmowanych w teraźniejszości.

nomenklatury Jurisa Bojarsa (sygn. akt No. 2000-03-01, wyrok z 30 sierpnia 2000 roku; sygn. akt No. 2005-13-0106, wyrok z 15 czerwca 2006 roku). W niniejszym tekście chciałbym skupić się na najświeższym orzeczeniu, które zapadło 29 czerwca 2018 roku, w wyniku skargi wniesionej do sądu konstytucyjnego przez samą Żdanok (sygn. akt No. 2017-25-01).

⁷ Case of *Ždanoka v. Latvia*, Application no. 58278/00. Sprawa została przedstawiona Wielkiej Izbie 17 czerwca 2004 roku, natomiast wyrok w niej zapadł 16 marca 2006 roku, <https://sip.lex.pl/#/jurisprudence/520471815> (dostęp: 25.11.2022).

⁸ R. Kelemen, L. Pech, *Why autocrats love constitutional identity and constitutional pluralism: Lessons from Hungary and Poland*, Reconnect Working Paper no. 2 — September 2018, <https://reconnect-europe.eu/wp-content/uploads/2018/10/RECONNECT-WorkingPaper2-Kelemen-Pech-LP-KO.pdf> (dostęp: 25.11.2022).

⁹ Polegającej na legitymizacji nowych wspólnot politycznych poprzez odwołanie się do ich przeszłości w treści preambuł do poszczególnych demokratycznych konstytucji.

1. Tło polityczne, społeczne i prawne

1.1. Łotwa na rozstajach: lata 1988–1992

Mimo rodzącego się od początków *pierestrojki* oporu społecznego dopiero erozja całego bloku wschodniego przyspieszyła koniec, trwającego od 1940 roku (z przerwą na czas okupacji niemieckiej), radzieckiego panowania nad Łotwą. Co istotne dla procesu przemian w tym kraju, w przeciwieństwie do państw satelickich, a nawet na tle sąsiada z południa — Litwy — ruch dysydencki na Łotwie miał w okresie po upadku zbrojnego podziemia antysowieckiego charakter raczej symboliczny.

Wynikało to z kilku powodów, jednak najbardziej istotny był fakt, że spośród republik nadbałtyckich na Łotwie mieszkał największy odsetek ludności rosyjskojęzycznej, a duży odsetek ludności republiki skupiony był w Rydze, w której do upadku Związku Radzieckiego Łotysze stanowili mniejszość¹⁰. Z kolei doświadczenie społeczne okresu powojennego w znacznym stopniu determinowało (podobnie jak w Estonii) sposób myślenia elit o (ponownym) ustanowieniu lokalnej wspólnoty, to jest w momencie faktycznego i formalnego opuszczania struktur ZSRR. Rozwiązania prawne dotyczące obywatelstwa przyjęte na Łotwie, w jeszcze większym stopniu niż u jej północnych sąsiadów, zdeterminowały zarówno relacje odrodzonego państwa z Moskwą, jak i z mniejszością rosyjską (a raczej również innymi zrusyfikowanymi Słowianami) żyjącą na jej terytorium. Spośród trzech krajów bałtyckich z tego schematu myślenia o państwie i narodzie państwowym¹¹ wyłamali się właśnie Litwini. W przeciwieństwie do Łotyszy i Estończyków od razu po odzyskaniu niepodległości przyznali prawa obywatelskie przedstawicielom mniejszości rosyjskiej (i nie tylko). Niemniej jednak działali oni w innych warunkach społecznych, bowiem jej przedstawiciele w tym państwie było znacznie mniej niż w dwóch pozostałych (6,3% populacji w 2001 roku). Jak zauważył Yaroslav Bilinsky, na niski odsetek osób rosyjskojęzycznych w litewskim społeczeństwie miały wpływ dwa zjawiska. Po pierwsze, „Litwa [...] szczęśliwie nie została wybrana przez Moskwę jako obszar szybkiej industrializacji”¹², po drugie, „pod rządami swojego komunistycznego lidera (który sprawował swoją

¹⁰ W 1990 roku w Rydze mieszkało około 900 tys. osób spośród blisko 2,6 mln mieszkańców całej republiki związkowej, przy czym dane te nie uwzględniają rozległych ryskich przedmieść formalnie do tego miasta nienależących. Niemniej jednak można przyjąć, że (w momencie rozpoczęcia się przemian demokratycznych i marszu do niepodległości) około 40–45% populacji Łotewskiej SRR miało skoncentrowane swoje interesy życiowe w mieście, w którym odsetek Łotyszy wynosił blisko 40% (w 1989 roku).

¹¹ I. Ziemele, *State Continuity and Nationality: The Baltic States and Russia. Past, present and future as defined by international law*, Leiden-Boston 2005.

¹² Y. Bilinsky, *Toward the West: Baltic realignment and Russia's reply*, „Harvard International Review” 28, 2006, nr 1, s. 61.

funkcję od 1940 do 1974 roku) Antanasa Snieckusa cieszyła się dość dużym stopniem politycznej i kulturalnej autonomii”¹³.

Bilinsky tymi dwoma krótkimi twierdzeniami zdefiniował zasadniczą różnicę pomiędzy Estonią, będącą przedmiotem naszych rozważań Łotwą, a trzecim krajem bałtyckim. Zmiana struktury społecznej w okresie radzieckiej okupacji, która była (i wciąż jest) źródłem konfliktu założycielskiego w Estonii i na Łotwie, była ściśle powiązana z federalnymi (to znaczy — pochodzącymi z Moskwy) decyzjami o industrializacji obu republik. Również pojawienie się oporu ze strony lokalnych społeczności było związane z tym procesem, a także jego skalą. Podłoże oporu miało podwójny charakter — symboliczny i społeczny. Taki charakter miały oprotestowane przez miejscową ludność inwestycje: budowa kopalni fosforytów w regionie Virumaa, na terenie Estonii, i zapory wodnej na Dźwinie, w okolicach Salaspils, pod Rygą (w polskiej historii bardziej znanego pod nazwą Kirholm). Jak już wspominałem, intensywna industrializacja obu republik związana była naturalnie z napływem ludności z głębi ZSRR — najczęściej z Rosji, Białorusi i Ukrainy — komunikującej się przy użyciu języka rosyjskiego, co miało jeszcze bardziej zmienić strukturę etniczną. Miejscowi uważali więc działania władz centralnych *de facto* za rusyfikację pod pozorem industrializacji. Charakter symboliczny protestów był ściśle powiązany z kwestiami społecznymi. Wszystkie trzy narody bałtyckie swoje dziewiętnastowieczne odrodzenie oparły na społecznych dołach, głównie pochodzenia wiejskiego, w opozycji do mówiących po niemiecku, polsku i rosyjsku szlacheckich lub miejskich elit. W związku z tym przywiązanie do rodzinnej ziemi i krajobrazu naturalnego najbliższego otoczenia było jednym z głównych czynników kształtujących ich tożsamość. Inwestycje zmieniające go w sposób znaczny w odbiorze społeczności lokalnych miały więc podwójny wymiar: ekologiczny i właśnie symboliczny. Z jednej strony, prowadziły do dewastacji środowiska, wymuszając przy tym relokację ludności, najczęściej na blokowiska w miastach, natomiast symbolicznie prowadziły do zniesienia źródła tożsamości zbiorowej.

Jak wynika z tego opisu, dynamika wydarzeń prowadzących do odzyskania niepodległości przez Łotwę, jak również Estonię i Litwę, uzależniona była od czynników zarówno zewnętrznych, jak i wewnętrznych samego Związku Radzieckiego. Im był on słabszy, a sytuacja geopolityczna sprzyjająca, tym tempo zmian — większe. Niemniej jednak sukces ruchów niepodległościowych przez cały okres przemian uzależniony był od zainteresowania świata zewnętrznego, jak i dobrej woli Moskwy. W konsekwencji szczególnego znaczenia nabierała konsolidacja wewnętrzna wobec prób złamania trendu, czyli dążeń niepodległościowych. W przypadku Łotwy do eskalacji doszło 13 stycznia 1991 roku¹⁴. Data ta będzie kluczowa dla naszych dalszych rozważań; to właśnie

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Chodzi o tak zwany okres barykad (13–27 stycznia 1991 roku), kiedy władze federalne podjęły próbę interwencji na Łotwie, a miejscowi komuniści otwarcie dążyli do utrzymania Łotwy

wydarzenia z tego dnia ustaliły kierunki polityki, w tym legislacyjnej, niepodległego państwa łotewskiego w stosunku do tych obywateli, którzy opowiedzieli się po stronie Moskwy, a przeciw opuszczeniu ZSRR.

1.2. O (ponownym) ustanowieniu łotewskiej wspólnoty

Kluczem do zrozumienia polityki odrodzonego państwa łotewskiego w stosunku do tych, którzy najpierw podważali sens jego niepodległości, a następnie prowadzili politykę sprzeczną z przyjętymi pryncypiami odrodzonej wspólnoty politycznej¹⁵, jest treść tak zwanego aktu 4 maja (1990). Jest on charakterystyczny dla okresu, w którym powstał, i dla tendencji, które ujawniły się nie tylko w państwach bałtyckich, ale i w całej postkomunistycznej Europie Środkowej. Symptomatyczne dla całego naszego obszaru było sięganie po opowieść o przeszłości wspólnoty (narracje pamięci) niemal we wszystkich aktach prawnych konstytutywnych dla wspólnot powstałych na gruzach czy to bezpośrednio Związku Radzieckiego (Estonia, Litwa, Łotwa), czy też tak zwanych satelitów. Co więcej, tendencja ta utrzymała się w środkowoeuropejskim tranzycyjnym konstytucjonalizmie również w pierwszych dwóch dekadach XXI wieku.

Akt 4 maja¹⁶ doskonale się w opisany przeze mnie trend wpisuje. Po pierwsze, łotewski ustawodawca skupił się na przedstawieniu wydarzeń, które doprowadziły do ukonstytuowania się państwa łotewskiego na gruzach imperium Romanowów. Po drugie, przedstawione zostały, jako uzasadnienie dla podjętej decyzji prawnej, wydarzenia wiosny 1940 roku, które doprowadziły do wcielenia Łotwy do ZSRR. Sama preambuła do aktu pełniła więc wówczas — to jest do momentu dodania nowelizacją z 2014 roku preambuły do Konstytucji — podwójną rolę. Z jednej strony, zawiera ocenę prawomocności kolejnych aktów prawnych (zarówno tych ustanawiających wspólnotę, jak i podporządkowujących ją innemu bytowi państwowemu), a także określa ich logiczne konsekwencje. Z drugiej zaś — zawiera ona w sobie ładunek symboliczny, taki, który pozwala odbiorcy aktu prawnego na utożsamienie się z nim (i jego konsekwencjami — przywróceniem

w strukturach ZSRR (A. Lasas, *Bloody Sunday: What did Gorbachev know about the January 1991 events in Vilnius and Riga?*, „Journal of Baltic Studies” 38, 2007, nr 2, s. 179–194).

¹⁵ Wspólnota polityczna w momencie swojej konstytucjonalizacji często sięga po uzasadnienie praworządności własnego istnienia. Z reguły zostaje ono ujawnione w treści preambuły do konstytucji, która zawiera uzasadnienie zarówno mityczne, jak i moralne, spajające wspólnotę. W przypadku Łotwy taką funkcję do 2014 roku pełnił właśnie akt 4 maja, a od 2014 roku — pełnoprawna preambuła do konstytucji (J. Přibáň, *Legal Symbolism: On Law, Time and European Identity*, Hampshire 2007, s. 60; A. Młynarska-Sobaczewska, *Autorytet państwa. Legitymizacyjne znaczenie prawa w państwowej transformacji ustrojowej*, Warszawa 2010).

¹⁶ Deklaracja Rady Najwyższej Łotewskiej SRR, *O odnowieniu niepodległości Republiki Łotewskiej*, Latvijas Republikas Augstākās Padomes un Valdības Ziņotājs, 20, 17.05.1990; Cīņa, 99, 8.05.1990, <https://likumi.lv/ta/en/en/id/75539-on-the-restoration-of-independence-of-the-republic-of-latvia> (dostęp: 15.08.2022).

niepodległości) lub jego odrzucenie. Nawiązanie do pełnoprawnego w świetle prawa międzynarodowego powstania Łotwy (proklamacja państwa — 1918 rok, międzynarodowe uznanie — 1920 rok, przyjęcie do Ligi Narodów — 1921 rok) było czynnikiem spajającym osoby utożsamiające się z nią. Z kolei odrzucenie, uznanie za nielegalną całej drogi do włączenia do ZSRR naturalnie powodowało odrzucenie mitologii założycielskiej Łotewskiej SRR, z którą utożsamiali się nie-Łotysze przybyli na ten obszar w ramach migracji wewnątrzpaństwowej po 1940 roku.

Zarówno w zakresie celu, jak i w warstwie uzasadnień akty prawne przyjęte przez pozostałe kraje bałtyckie — Litwę i Estonię — pozostawały zbliżone.

W czasowo wcześniejszym, bo uchwalonym 11 marca 1990 roku, litewskim akcie Rady Najwyższej Odnowionego Sejmu¹⁷, Akcie Przywrócenia Państwa Litewskiego, jak i w datowanej na 30 marca 1990 roku estońskiej rezolucji o Państwowym Statusie Estonii¹⁸.

Litwini również odwołali się do okresu międzywojennego, kiedy państwo litewskie ukonstytuowało się i uzyskało uznanie międzynarodowe. Jednak w przeciwieństwie do Łotyszy nie zastosowali opowieści o przeszłości w celu uprawomocnienia zarówno faktu odtworzenia wspólnoty, jak i podkreślenia jej narodowego charakteru. Być może, o czym wspomniałem już wcześniej, z uwagi na mniejszy udział mniejszości narodowych w życiu publicznym uznali, że nie ma konieczności zastosowania takiej metody.

Estończycy, podobnie jak później Łotysze, odwołali się do nielegalności aktu włączenia ich państwa w skład ZSRR. Niemniej jednak, podobnie jak Litwini, nie uciekli się do budowy opowieści. Swoje roszczenie niepodległości oparli tylko i wyłącznie na stwierdzeniu, że terytorium Estonii pozostaje pod obcą okupacją. Dodatkowo określono bardzo wstępne ramy przywrócenia właściwego — z punktu widzenia Estonii — stanu prawnego.

1.3. Prawo w służbie łotewskiego państwa narodowego

Z omówionych już pokrótce aktów prawnych rozpoczynających proces rekonstytucjonalizacji i konsolidacji krajów bałtyckich wynikają dwie istotne kwestie.

Po pierwsze, wspólnota doświadczeń wydarzeń z wiosny 1940 roku, które doprowadziły do ich fizycznej likwidacji jako niepodległych państw, a także wspólnota celu politycznego, który ujawnił się w 1990 roku, wymagały zastosowania podobnych argumentów i uzasadnień dla podejmowanych środków prawnych.

¹⁷ Deklaracja Rady Najwyższej Republiki Litewskiej o odnowieniu Państwa Litewskiego (Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos Aktas del Lietuvos Nepriklausomos Valstybes Atstatymo) z 11.03.1990, <https://www.lrs.lt/datos/kovo11/signatarai/aktas.htm> (dostęp: 17.08.2022).

¹⁸ Rezolucja Rady Najwyższej Republiki Estońskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej z dnia 30 marca 1990 roku o państwowym statusie Estonii (R. Jarlik, *We Carried Out the People's Will*, Tallin 2014, s. 27).

Po drugie, legislacja podejmowana w okresie instytucjonalnej konsolidacji, pomimo deklaracji przywiązania do zachodniego uniwersalizmu, była zdominowana przez cel polityczny wyższego rzędu — stworzenie skutecznych ram prawnych dla dalszego umacniania wspólnoty przy jednoczesnym dążeniu do politycznej marginalizacji przeciwników niepodległości. Innymi słowy, w przypadku Łotwy można pokusić się o stwierdzenie, że okres drogi do pełnej niepodległości to czas instrumentalizacji prawa, czyli determinowanie wyboru środków prawnych celem politycznym, który miano osiągnąć. Wszelkie decyzje podejmowane w tym okresie, o wprowadzaniu w życie kolejnych aktów prawnych mających realizować wspomniany cel, były przede wszystkim ułożone w okolicznościach pozaprawnych. Co więcej, to właśnie w opisywanym okresie ustalone zostały priorytety polityczne, czyli możliwie najszybsza integracja z politycznymi strukturami świata zachodniego, które w konsekwencji wyznaczyły kierunki polityki ustawodawczej Łotwy. Co z kolei wynikało z dążenia do jak najszybszego opuszczenia orbity wpływów rosyjskich.

Przykładem inicjatyw prawnych, które na potrzeby niniejszego tekstu określam mianem aktów anty-Interfrontowych, mogą być akty (jeszcze) Rady Najwyższej (już) Republiki Łotewskiej odpowiednio z 23 i 24 sierpnia 1991 roku „w sprawie niekonstytucyjnych działań Komunistycznej Partii Łotwy w Republice Łotewskiej”¹⁹ i „w sprawie zawieszenia działalności niektórych organizacji publicznych i społeczno-politycznych”²⁰.

W pierwszej decyzji z 23 sierpnia Rada Najwyższa stwierdziła, że Komunistyczna Partia Łotwy po połączeniu się z Komunistyczną Partią Związku Radzieckiego była źródłem totalitarnego systemu władzy, poprzez swoją zależną relację w stosunku do moskiewskiej centrali miała bezpośredni udział w ludobójstwie Łotyszy, a także poprzez swój monopol na władzę brała udział w grabieży majątku narodowego Łotwy. Ponadto, w opinii deputowanych, Komunistyczna Partia Łotwy odmawiała podporządkowania się aktowi 4 maja 1990 roku przywracającego łotewską państwowość, co potwierdziła jej postawa wobec ryzykownych wydarzeń ze stycznia 1991 roku i puczu Janajewa. Konkludując, deputowani do Rady Najwyższej Republiki Łotewskiej stwierdzili, że takie działania to nic innego jak samodelegalizacja partii komunistycznej, którą uznali za główne źródło dążeń do zatrzymania procesów niepodległościowych i demokratycznych. W związku z tym działalność tej formacji została uznana za niezgodną z konstytucją (pkt 1 decyzji). W konsekwencji deputowani postanowili skonfiskować jej majątek (pkt 2),

¹⁹ Decyzja Rady Najwyższej Republiki Łotewskiej z dnia 23 sierpnia 1991 roku w sprawie niekonstytucyjnych działań Komunistycznej Partii Łotwy w Republice Łotewskiej (Par Latvijas Komunistiskās partijas antikonstitucionālo darbību Latvijas Republikā), Latvijas Republikas Augstākās Padomes un Valdības Ziņotājs, 35/36, 12.09.1991; Diena, 164, 24.08.1991.

²⁰ Decyzja Rady Najwyższej Republiki Łotewskiej z dnia 24 sierpnia 1991 roku w sprawie zawieszenia działalności niektórych organizacji publicznych i społeczno-politycznych (Par dažu sabiedrisko un sabiedriski politisko organizāciju darbības apturēšanu), Latvijas Republikas Augstākās Padomes un Valdības Ziņotājs, 35/36, 12.09.1991; Diena, 168, 30.08.1991.

zamrozić jej konta bakowe (pkt 3), nakazać prokuraturze wszczęcie dochodzenia w sprawie kryminalnej działalności jej członków (pkt 4). Niemniej jednak pokreślili oni również, że sam fakt przynależności do Komunistycznej Partii Łotwy nie może być źródłem naruszeń praw człowieka i dyskryminacji (pkt 5).

Druga z decyzji podjętych przez Radę Najwyższą była naturalną konsekwencją tej delegalizującej partię komunistyczną. Uzasadnieniem dla zawieszenia działalności konkretnych organizacji publicznych i społeczno-politycznych powiązanych z Komunistyczną Partią Łotwy²¹ było ich bezpośrednie poparcie dla puczu Janajewa wyrażone w apelu z dnia 20 sierpnia 1991 roku. Organizacje te poinformowały w nim o wprowadzeniu na terytorium Łotwy stanu wyjątkowego, a także wezwały obywateli do zwalczania przeciwników Państwowego Komitetu ds. Sytuacji Nadzwyczajnych (ZSRR), to jest puczystów z Moskwy. Rada Najwyższa uznała ten apel, a także wezwanie do posłuszeństwa autorom zamachu stanu za działania sprzeczne z łotewską konstytucją. W związku z tym zdecydowała o zawieszeniu działalności organizacji, które wystosowały apel w dniu 20 sierpnia 1991 roku (pkt 1), poleciły ministrowi sprawiedliwości przeprowadzenie dochodzenia dotyczącego nielegalnych działań zawieszonych organizacji, a także przedstawiły raport na temat możliwości ich dalszej działalności (pkt 2).

Jak widać z uzasadnień uchwalenia przytoczonych aktów prawnych — zarówno tych odnoszących się do kwestii odbudowy *de facto* łotewskiej wspólnoty politycznej, jak i dotyczących postaw poszczególnych obywateli i organizacji w odniesieniu do tego procesu — kluczem do zrozumienia motywów działania legislatorów w tym państwie są trzy zasadnicze elementy odnoszące się do wydarzeń z przeszłości: 1) postawa wobec początków sowieckiej okupacji w 1940 roku; 2) stosunek do ruchu niepodległościowego; 3) stosunek do wydarzeń 1991 roku, w tym aktu 4 maja, ryskich barykad i moskiewskiego puczu Janajewa. Innymi słowy, nie sam fakt przynależności jednostki do struktur państwa totalitarnego jest wyznacznikiem ewentualnych ograniczeń jej praw, ale postawa w kluczowych (z punktu widzenia narodu łotewskiego) momentach zmiany politycznej.

W związku z tym nie może dziwić, że wymienione elementy do dziś determinują kierunki łotewskiej legislacji pomimo przystąpienia tego państwa do struktur euroatlantyckich. Wyraźnie widoczne jest to w dwóch aktach prawnych, które będą kluczowe dla analiz w następnej części tekstu — ustawie o obywatelstwie²² i ustawie o wyborach do łotewskiego parlamentu (*Saeimy*)²³. Co warto podkreślić,

²¹ Były to: Międzynarodowy Front Robotniczy Łotewskiej SRR, Zjednoczona Rada Kolektywów Pracy, Republikańska Rada Weteranów Wojny i Pracy, Komitet Centralny Komunistycznej Partii Łotwy i Komitet Centralny Łotewskiej Leninowskiej Partii Komunistycznej.

²² Ustawa z dnia 22 lipca 1994 roku o obywatelstwie (Pilsonības likums), Latvijas Vēstnesis, 93, 11.08.1994; Latvijas Republikas Saeimas un Ministru Kabineta Ziņotājs, 17, 8.09.1994.

²³ Ustawa z dnia 25 maja 1995 roku o wyborach do *Saeimy* (Saeimas vēlēšanu likums), Latvijas Vēstnesis, 86, 6.06.1995; Latvijas Republikas Saeimas un Ministru Kabineta Ziņotājs, 13, 6.07.1995.

oba te akty prawne, pomimo kilku lub nawet kilkunastu nowelizacji, zachowały ducha okresu przesilenia politycznego, które doprowadziło do odtworzenia niepodległego państwa łotewskiego. Same nowelizacje wskazują raczej na chęć doprecyzowania kluczowych pojęć przez łotewskiego prawodawcę aniżeli na zasadniczą zmianę ideową.

W przypadku pierwszej z ustaw — o obywatelstwie — wspomnianego ducha przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych widać w kilku przepisach bezpośrednio przekładających się na sytuację prawną przeciwników niepodległości. W związku z powyższym w aktualnym brzmieniu ustawy wciąż znaleźć można definicję legalną bezpaństwowca²⁴. Ponadto wyraźne nawiązania do okresu wyjścia Łotwy z komunizmu, a pośrednio także do narodowego charakteru państwa, odnaleźć można przede wszystkim w przepisach regulujących (a właściwie ograniczających) możliwość naturalizacji poszczególnych osób, a także w przepisie regulującym prawo do łotewskiego obywatelstwa. Na mocy art. 2 ustawy prawo to przysługuje między innymi osobie, która była obywatelem/ką Łotwy w dniu 17 czerwca 1940 roku, jest potomkiem takiej osoby (art. 2, pkt 1, ppkt 2), której przodkowie zamieszkiwali na stałe od 1881 roku na obszarze, który na dzień 17 czerwca 1940 roku wchodził w skład terytorium Łotwy (art. 2, pkt 1, ppkt 3, lit. a). Co zaś dotyczy ograniczeń w naturalizacji, to obywatelstwa nie mogą uzyskać osoby, które co do zasady stanowią zagrożenie dla niepodległego bytu państwa, jego bezpieczeństwa i demokracji, w tym między innymi działały przeciwko niepodległości (art. 11, pkt 1, ppkt 1, lit. a); po 4 maja 1990 roku propagowały faszyzm, szowinizm, narodowy socjalizm, komunizm lub inne idee totalitarne lub też podlegały do nienawiści etnicznej lub rasowej (art. 11, pkt 1, ppkt 1, lit. b). Takie same ograniczenia dotyczą osób, które wskutek demobilizacji z sił zbrojnych ZSRR (Rosji) lub wojsk wewnętrznym ZSRR (Rosji) wybrały Łotwę jako miejsce stałego pobytu, a jednocześnie nie były jej rezydentami przed powołaniem do służby (art. 11, pkt 1, ppkt 3), jednak przepis ten nie dotyczy osób, które na dzień 15 czerwca 1940 roku były obywatelami Litwy i na dzień 17 czerwca 1940 roku były obywatelami Estonii (art. 11, pkt 2, ppkt 2). Ponadto o łotewskie obywatelstwo nie mogą ubiegać się byli pracownicy aparatu bezpieczeństwa ZSRR lub Łotewskiej SRR z wyjątkiem pracowników wydziałów planistyczno-finansowego i administracyjno-gospodarczego (art. 11, pkt 1, ppkt 4), i osoby, które po 13 stycznia 1991 roku działały przeciwko Republice Łotewskiej w organizacjach takich jak Komunistyczna Partia Związku Radzieckiego i pozostałych zdelegalizowanych decyzją Rady Najwyższej Republiki Łotewskiej z dnia 24 sierpnia 1991 roku (art. 11, pkt 1, ppkt 6).

²⁴ Zgodnie z definicją z omawianej ustawy jest to „osoba, która nie jest uznawana za obywatela przez jakiekolwiek państwo zgodnie z jego prawem, z wyjątkiem osoby podlegającej ustawie o statusie byłych obywateli ZSRR, którzy nie posiadają obywatelstwa łotewskiego lub innego państwa”.

Jeśli chodzi o zastosowanie wspomnianych trzech fundamentalnych zmian w ustawie o wyborach do parlamentu (*Saeima*), to łotewska pamięć o wydarzeniach z 1991 roku wybrzmiewa właśnie z przepisie, który od lat nieskutecznie usiłuje obalić Tatjana Ždanok. Bowiern zgodnie z art. 5 omawianej ustawy biernego prawa wyborczego w wyborach parlamentarnych pozbawione są między innymi osoby, które były pracownikami aparatu bezpieczeństwa ZSRR lub Łotewskiej SRR, z wyłączeniem departamentów wymienionych w ustawie o obywatelstwie (art. 5, pkt 5), a także po 13 stycznia 1991 roku działali w KPZR, łotewskim Interfroncie, państwowych związkach zawodowych, Organizacji Weteranów Wojny i Pracy, Ogólnołotewskim Komitecie Ratowania Społeczeństwa lub jego regionalnych komitetach (art. 5, pkt 6).

2. Historia zmagień

2.1. Przypadek Tatiany Ždanok w sądownictwie łotewskim

Jak już wspominałem we wstępie, sprawa T. Ždanok nie była pierwszą próbą podważenia istniejącego porządku prawnego Republiki Łotewskiej ukształtowanego w reakcji na postawę działaczy komunistycznych w okresie przełomu lat 1990–1991. Po raz pierwszy próbę podważenia prawa wyborczego podjęła grupa posłów do *Saeimy*²⁵, natomiast w 2005 roku skarga do ŁTK złożona została przez proradozieckiego prawnika Jurisa Bojarsa²⁶.

W skardze wniesionej przez T. Ždanok skarżąca domagała się zbadania zgodności z łotewską konstytucją omówionego w poprzedniej sekcji art. 5 pkt 6 ustawy o wyborach do łotewskiego parlamentu. Podniosła ona, że wspomniany przepis jest niezgodny z normami wyższego rzędu, to jest art. 1, 9 i 91 Konstytucji Republiki Łotewskiej²⁷. W wyroku, który zapadł 29 czerwca 2018 roku, ŁTK stwierdził zgodność skarżonego przepisu z normami wyższego rzędu²⁸.

Analizując wyrok ŁTK, poza argumentacją samego sądu konstytucyjnego warto zwrócić uwagę na katalog osób przesłuchanych w sprawie, a także ich postawę wobec zaistniałej kontrowersji. Innymi słowy, chciałbym przeanalizować

²⁵ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego Republiki Łotewskiej z dnia 30 sierpnia 2000 roku, sygn. akt no. 2000-01-01.

²⁶ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego Republiki Łotewskiej z dnia 15 czerwca 2006 roku, sygn. akt no. 2005-13-0106.

²⁷ To znaczy z zasadą republiki demokratycznej (art. 1); prawem do bycia wybranym do parlamentu (art. 9), zasadą równości wobec prawa i zakazem dyskryminacji z jakiegokolwiek powodu (art. 91). Konstytucja Republiki Łotewskiej z dnia 15 lutego 1922 roku, *Latvijas Vēstnesis*, 43, 1.07.1993; *Latvijas Republikas Saeimas un Ministru Kabineta Ziņotājs*, 6, 31.03.1994; *Valdības Vēstnesis*, 141, 30.06.1922; *Diena*, 81, 29.04.1993.

²⁸ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego Republiki Łotewskiej z dnia 29 czerwca 2018 roku, sygn. akt no. 2017-25-01.

omawiany wyrok zarówno z perspektywy prawnej, jak i społeczno-politycznej. Taka perspektywa, moim zdaniem, powinna pozwolić na głębsze zrozumienie stosunku ŁTK, jak i osób (a także przedstawicieli organów administracji publicznej) przed nim występujących, do sprawy T. Ždanok.

Co tyczy się argumentacji łotewskiego sądu konstytucyjnego, to należy skupić się na rekonstrukcji faktów, które dla sądu były kluczowymi punktami odniesienia, jak i na konkretnych argumentach prawnych uzasadniających konstytucyjność rozwiązań prawnych nadal ograniczających udział działaczy szeroko rozumianego Interfrontu w życiu publicznym mimo upływu ponad 25 lat od rozpadu ZSRR.

Rekonstruując biografię skarżącej, ŁTK skupił się przede wszystkim na jej udziale w kluczowych dla łotewskiej konstytucjonalizacji wydarzeniach (omówionych we wcześniejszych fragmentach tekstu). W związku z tym za kluczowy uznano fakt, że T. Ždanok przez cały okres przełomu politycznego konsekwentnie stała po stronie Moskwy i Związku Radzieckiego. Dlatego też pomimo stwierdzenia, że w demokracji podstawową wartością są prawa jednostki, a wszystkie instytucje publiczne powinny być zorientowane przede wszystkim na wsparcie mechanizmów, jak i działania bezpośrednio je chroniące, w przypadku skarżącej (jak i innych osób, które aktywnie dążyły do zachowania systemu totalitarnego) ochrona nie może być bezwarunkowa. W pewnych sytuacjach system powinien być chroniony przed jednostkami, które mu zagrażają. Zagrożenie dla demokratycznego państwa prawa przejawiało się, a także — w opinii ŁTK — wciąż może się przejawiać, między innymi poprzez podejmowanie konkretnych działań godzących w fundamenty ukonstytuowanej wspólnoty politycznej, czy też poprzez odrzucenie całej warstwy mityczno-moralnej (aksjologicznej) ją konstytuującej (na przykład kolektywnej wizji przeszłości zakodowanej w pamięci zbiorowej narodu). Oczywiście powinno być, że takie wartości muszą być współdzielone nie tylko przez tych, którzy do danej wspólnoty przynależność deklarują, ale tym bardziej przez tych, którzy pretendują do reprezentowania ich członków w najważniejszym (a w przypadku Łotwy — również jedynym) ogólnopaństwowym ciele przedstawicielskim.

Istotnym elementem, który w opinii ŁTK ostatecznie potwierdził, że polityka stosowana wobec działaczy Interfrontu jest właściwa, było rozstrzygnięcie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (omówione w następnej części tekstu).

Natomiast z perspektywy badań prawno-społecznych najbardziej interesująca wydaje się postawa reprezentantów poszczególnych organów odpowiedzialnych za bezpieczeństwo państwa i jego obywateli uzupełnione o opinie osób powszechnie znanych i szanowanych ze względu na wiedzę ekspercką. Co zwraca szczególną uwagę, to jednomyślność wszystkich przesłuchiowanych przez ŁTK w tej sprawie²⁹. Tym, co łączy wszystkie stanowiska przedstawione przed sądem

²⁹ Przesłuchano przedstawiciela organu, który podważaną normę ustanowił — *Saeiemy*, jak również Ministerstwa Sprawiedliwości, Rzecznika Praw Obywatelskich, Biuro Ochrony Konstytucji, Policji Bezpieczeństwa, przedstawicielkę Łotwy przez ETPCz (Kristīne Līce), a z naukowców i osób

konstytucyjnym, jest właśnie negatywny stosunek do postawy skarżącej w kluczowym okresie dla (ponownego) ustanowienia demokratycznej wspólnoty politycznej na Łotwie. Ponadto wszyscy przesłuchani byli zgodni co do hierarchizacji wartości uniwersalnych wewnątrz samej wspólnoty. Innymi słowy, każdy, kto do niej przynależy, bierze lub brał aktywny udział w jej ustanowieniu i utrwalaniu, podziela przyjętą wizję wspólnoty, może korzystać z jej dobrodziejstw. Ci, którzy z kolei chcą wykorzystać stanowisko w celu podważenia trwałości ustanowionej wspólnoty, mogą korzystać jedynie z praw gwarantowanych umowami międzynarodowymi i konwencjami. Nie mogą natomiast domagać się prawa współuczestnictwa w podejmowaniu decyzji kluczowych dla wspólnoty, którą odrzucali i aktywnie wręcz zwalczała. Przed takimi osobami wspólnota powinna się bronić, bo tylko poprzez prewencję istnieje możliwość utrwalenia systemu demokratycznego opartego na rządach prawa. W przypadku T. Ždanok wszyscy zgodnie stwierdzili, że jej postawa w momencie upadku ZSRR, jak i późniejsza, wskazuje na odrzucenie wspomnianych wartości, działanie na niekorzyść państwa, a także negację warstwy mityczno-aksjologicznej kluczowej dla Republiki Łotewskiej.

2.2. Rola Europejskiego Trybunału Praw Człowieka: pamięć o przeszłości wspólnoty; kwestia winy osobistej

Sprawa *Ždanoka vs. Latvia*³⁰ była rozpatrywana przez Wielką Izbę Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w dniu 1 czerwca 2005 roku. Skarżąca podniosła w treści skargi, że obowiązujące na Łotwie (omówione w poprzedniej sekcji) prawo wyborcze narusza jej prawa podstawowe wynikające z art. 3 Protokołu 1 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka³¹, a także art. 10 i 11 Konwencji³².

W trakcie ustalania okoliczności faktycznych będących bezpośrednim źródłem konfliktu pomiędzy skarżącą a Republiką Łotewską, ETPCz odwołał się do paktu Ribbentrop–Mołotow jako podstawy radzieckiej okupacji Łotwy, a także wydarzeń z lata 1940 roku. Co istotne z naszego punktu widzenia, Trybunał nie starał się balansować środkowoeuropejskich i rosyjskich narracji pamięci o tych wydarzeniach, a przyjął interpretację środkowoeuropejską (podzielaną przez Łotwę), czyli tą, która ma oparcie w faktach. Następnie odwołał się do wydarzeń konstytuujących łotewską niepodległość (akt 4 maja, ryskie barykady, pucz Janajewa). Wreszcie, kolejnym elementem ustaleń faktycznych ETPCz było nawiązanie do śledztw wszczętych wskutek decyzji Rady Najwyższej Republiki

publicznie uważanych za posiadających wiedzę ekspercką w tym temacie: Egilsa Levitsa (obecnie prezydenta Republiki Łotewskiej) i politologa Ivarsu Ījabsa.

³⁰ Wyrok Wielkiej Izby Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie *Ždanoka v. Latvia* z 16 marca 2006 roku, Application no. 58278/00.

³¹ Prawo do wolnych wyborów.

³² Wolność słowa i prawo do zgromadzeń i zrzeszania się.

Łotewskiej omówionych w poprzednim paragrafie. Po raz kolejny odrzucił też jakąkolwiek interpretację tamtych wydarzeń, która byłaby zbliżona do narracji rosyjskich. Trybunał podkreślił również, że skarżąca podważała łotewskie interpretacje wspomnianych wydarzeń. Ostatnim elementem tła historycznego zrekonstruowanego przez ETPCz były kwestie kolejnych łotewskich wyborów, czy to samorządowych, czy też ogólnokrajowych. Jeśli zaś chodzi o odwołania do prawa krajowego, to ETPCz skupił się właśnie na aktach prawnych konstytuujących niepodległą Łotwę, między innymi omówionym już akcie 4 maja i ustawach anty-Interfront, jak również na kluczowych elementach prawa wyborczego.

W swoim orzeczeniu — w odniesieniu do naruszenia art. 3 Protokołu 1 Konwencji — ETPCz stwierdził, że przepisy, na które powołała się wówczas skarżąca, nie mają charakteru absolutnego. Oczywiście są niezbędne dla ustanowienia i utrzymania systemu demokratycznego opartego na rządach prawa, jednak istnieją w jego ramach dorozumiane ograniczenia. W opinii Trybunału postawa skarżącej w kluczowym momencie dla budowy demokratycznej i niepodległej Łotwy nałożenie takich ograniczeń uzasadniała. Ostatecznie większością 13 głosów przeciwko czterem sędziowie ETPCz uznali, że nie doszło do naruszenia art. 3 Protokołu 1 Konwencji. Ponadto stwierdzili, że stanowi on *lex specialis* w stosunku do przepisów Konwencji, na które powołała się skarżąca, co w konsekwencji czyniło rozpatrywanie argumentów skarżącej w odniesieniu do art. 10 i 11 bezzasadnym³³.

Poza przyznaniem racji przedstawicielom rządu łotewskiego, drugim najciekawszym elementem omawianego orzeczenia, choć niewyartykułowanym wprost, było wspomniane już przeze mnie przyjęcie przez zdecydowaną większość konkretnej interpretacji przeszłości. Rekonstrukcja stanu faktycznego dokonana przez Wielką Izbę wyraźnie wskazuje na przyjęcie optyki typowej dla państw, które wskutek paktu Ribbentrop–Mołotow, a później ustaleń jałtańsko-poczdamskich znalazły się w radzieckiej strefie wpływów. Nie wymaga chyba podkreślenia, że zdecydowanie bardziej opiera się ona na faktach historycznych aniżeli rosyjska (*de facto* radziecka) interpretacja tamtych wydarzeń. Narracyjna przewaga Europy Środkowej w tym orzeczeniu jest zdecydowanie widoczna. Nie znaczy to też, że wszyscy sędziowie przyjęli taką optykę. Argumenty typowe dla strony rosyjskiej wybrzmiały szczególnie w zdaniu odrębnym słoweńskiego sędziego Boštjana Zupančiča, który argumentował, że zmiana struktury etnicznej spowodowana nielegalną okupacją Łotwy jest faktem, ale metody radzenia sobie z jej konsekwencjami wskazują na stosowanie przez władze łotewskie mechanizmów zbiorowej odpowiedzialności wymierzonych w mniejszość rosyjskojęzyczną.

³³ W odniesieniu do art. 11 decyzja zapadła większością 13 głosów przeciwko czterem, w odniesieniu do art. 10 jednogłośnie.

2.3. Cechy wspólne argumentacji obu sądów. Problem narracji pamięci

Jak już wspomniałem, w przypadku Łotwy sam fakt przynależności do struktur administracyjnych (biorąc pod uwagę faktyczne zlanie się stanowisk partyjnych i państwowych) państwa totalitarnego, jakim był Związek Radziecki, a także jego składowe federalne, nie uzasadnia jeszcze ograniczenia czyichś praw obywatelskich lub możliwości ich nabycia. Kluczem wciąż pozostają: a) postawa w czasie momentu politycznego prowadzącego do — w przypadku krajów bałtyckich ponownego — ustanowienia wspólnoty politycznej; b) akceptacja i internalizacja warstwy mityczno-aksjologicznej ustanowionych wspólnot. O ile drugi element wydaje się uniwersalny, to na Łotwie (ale również w pozostałych dwóch państwach bałtyckich) pozostaje w ścisłym związku z pierwszym. Taką perspektywę przyjął zarówno łotewski sąd konstytucyjny (co dziwić nie powinno), jak i Europejski Trybunał Praw Człowieka (nie cały skład sędziowski).

Zarówno na poziomie krajowym, jak i międzynarodowym główną przesłanką odrzucenia skarg T. Ždanok była właśnie negatywa ocena jej działalności w odniesieniu do obu tych punktów. Innymi słowy, została ona uznana za osobę, która nawet nie podjęła trudu przyjęcia wartości wspólnoty, na którą wpływu się domaga (poprzez ewentualne uczestnictwo w procesie stanowienia prawa). Co więcej, poprzez rekonstrukcję wydarzeń z przeszłości, kluczowych dla sprawy, zarówno sąd krajowy, jak i międzynarodowy uznał, że stanowi ona zagrożenie dla systemu demokratycznego. Rekonstruując argumentację zarówno łotewskiego sądu konstytucyjnego, jak i ETPCz, wyraźnie można zauważyć stanowisko, że prawne ograniczenia biernego prawa wyborczego są elementem wewnętrznej immunologii systemu demokratycznego (bardziej znanej jako *militant democracy*), która powinna działać prewencyjnie (ustanawiać prawne zapory) w stosunku do tych, którzy pasożytując na prawach i wolnościach fundamentalnych dla demokracji, działaliby przeciwko wspólnocie opartej na tym systemie i rządach prawa. Dlatego też rozstrzygnięcie w oparciu o argumenty sformułowane na podstawie oceny wydarzeń z przeszłości były tak istotne.

Niemniej jednak siła wspomnianych argumentów opierała się w obu orzeczeniach na konkretnym elemencie, znacznie mniej uchwytnym i falsyfikowalnym. Zostały one oparte na konkretnej interpretacji historii — zakodowanej głównie w pamięci zbiorowej narodów, które w XIX wieku doświadczyły rosyjskiego imperializmu, a w XX stuleciu — radzieckiego totalitaryzmu. To właśnie owa interpretacja posłużyła w pierwszej kolejności do ustanowienia wspólnot politycznych całkowicie odrzucających i potępiających komunizm po jego upadku, a także do sformułowania mityczno-aksjologicznych ram ich funkcjonowania³⁴.

³⁴ F. Cyuńczyk, *Konstytucyjne ramy pamięci? Narracje pamięci w preambulach do konstytucji państw postkomunistycznych*, [w:] *Nowy konstytucjonalizm. Polityczność, tożsamość, sfera publiczna*, red. A. Czarnota, M. Paździora, M. Stambulski, Warszawa 2021.

Skarżąca krajowe regulacje prawne dotyczące ograniczeń biernego prawa wyborczego była więc, z jednej strony, weryfikowana pod kątem instrumentalnego wykorzystania wartości, których nie podzielała, przeciwko tym, którzy uważają je za fundamentalne, z drugiej zaś — prawomocność swoich działań wywodziła z zupełnie innej interpretacji historii, typowej dla oficjalnych narracji pamięci Związku Radzieckiego i dzisiejszej Rosji. Żdanok z punktu widzenia obywatelki Związku Radzieckiego działała dla jego dobra i w celu obrony jego wizji przeszłości, która została zakodowana, w sposób typowy dla systemu totalitarnego, w pamięci zbiorowej ludzi radzieckich³⁵. Z kolei zarówno krajowy sąd konstytucyjny, jak i zdecydowana większość składu orzekającego ETPCz nie podzieliła jej perspektywy. Jak już wspominałem, omawiając wyrok Trybunału w Strasburgu, oba sądy skupiły się na, o wiele znacznie bliższej prawdzie historycznej, opowieści typowej dla państw, które radziecko-rosyjską dominację odrzuciły wraz z upadkiem komunizmu, a nowe wspólnoty ustanowiły w generalnej opozycji do wartości promowanych przez ten system.

W konsekwencji ujawnia to inny problem społeczno-prawny, odrzucenie wszystkich orzeczeń — nie wspominając już o argumentacji poszczególnych sądów — zarówno krajowych, jak i międzynarodowych jako ideologicznych (na przykład w opinii Rosjan wciąż uznających radziecką narrację o drugiej wojnie światowej i jej konsekwencjach jako odpowiadającą faktom).

Podsumowanie

Przypadek T. Żdanok może, jednej strony, być bardzo jaskrawym przykładem dla argumentu, że prawo nie może funkcjonować w społecznej próżni, z drugiej zaś — że, jak zauważyła Ewa Łętowska, prawo zawsze jest wynikiem konkretnej interpretacji obowiązujących przepisów prawa i zawartych w nich norm, „efektem jego odczytania”³⁶. W tym wypadku można mówić o podwójnym odczytaniu norm praw człowieka i konstytucyjnych w odniesieniu do dwóch całkowicie przeciwstawnych postaw wynikających z innych źródeł mityczno-aksjologicznych.

Z jednej strony, mamy do czynienia ze wspólnotą, która (re)konstituując się, dokonała jasnego wyboru zarówno systemu polityczno-prawnego, jak i wynikającego z niego katalogu wartości. Łotwa jednoznacznie zadeklarowała się po stronie Zachodu i wpisała się w nurt kunderowskiego „zachodu porwanego”³⁷ na wschód. Dlatego też orzeczenie w sprawie T. Żdanok wyraźnie nawiązuje do konstytucyjnej liberalnej demokracji i rządów prawa jako fundamentów

³⁵ P. Connerton, *Jak społeczeństwa pamiętają*, przeł. M. Napiórkowski, Warszawa 2012.

³⁶ E. Łętowska, *Kilka uwag o praktyce wykładni*, „Kwartalnik Prawa Prywatnego” 11, 2002, z. 1, s. 37.

³⁷ M. Kudera, *Zachód porwany albo tragedia Europy Środkowej*, „Zeszyty Literackie” 1984, nr 5.

wspólnoty politycznej. Niemniej jednak fundamenty te, w opinii sądu konstytucyjnego, powinny być chronione przed ich instrumentalnym wykorzystaniem, stąd odwołanie się bezpośrednio do immunologii systemu politycznego, społecznego, a w konsekwencji prawnego, jaki — w prawniczej interpretacji — stanowi koncepcja *militant democracy*. W podobnym tonie wypowiedziała się zdecydowana większość Wielkiej Izby Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, przyjmując, że prawa jednostki są fundamentem zachodniego uniwersalizmu, ale system ten powinien również posiadać mechanizmy ochronne, jeśli kontekst lokalny wskazuje, że pewne osoby, ruchy społeczno-polityczne lub idee mogą stanowić dla niego zagrożenie.

To właśnie kwestia zrozumienia granic praw jednostki wydaje się kluczowa w przypadku, który omówiłem w tej sprawie. O ile w przypadku idei czy też nurtu negującego mityczno-aksjologiczne składowe systemu demokratycznego w ramach danej wspólnoty czy też wspólnot znajdujących się na danym obszarze³⁸ zakazuje się bytu abstrakcyjnego, o tyle w przypadku ograniczeń naturalizacji czy też głównego pola konfliktu — ograniczeń biernego prawa wyborczego — zza narracji pamięci ujawniają się konkretne osoby.

Z drugiej strony, mamy do czynienia z afirmacją, odrzuconej nie tylko na Łotwie, ale w całym regionie Europy Środkowej, mitu uzasadniającego radzieckie panowanie w państwach bałtyckich i nad oficjalnie „niepodległymi” państwami satelickimi. Co do zasady spór w społeczności demokratycznej jest rzeczą niezbędną dla dalszego rozwoju wspólnoty i instytucji. Niemniej jednak jego konkluzywność uzależniona jest od podstawowego założenia, że wszyscy uczestnicy dyskursu publicznego dążą do tego samego celu, którym jest dobrostan ukonstytuowanej wspólnoty, w której ramach społeczno-ustrojowych działają. W tym wypadku zarówno lokalny sąd konstytucyjny, jak i ETPCz niemal wprost stwierdziły, że T. Ždanok od początku ulokowała się poza wspólnotą, usiłując storpedować jej ustanowienie, a także odrzucając jej warstwę mityczno-aksjologiczną, to jest zarówno społeczną pamięć Łotyszy (narodową), jak i wartości społeczeństwa demokratycznego opartego na rządach prawa (na rzecz dążenia do utrzymania systemu komunistycznego).

Faktem jest, że wybory polityczne zwolenników utrzymania sowieckiego systemu niedemokratycznego, jak i ich przeciwników, cały czas znajdują się pod wpływem licznych czynników społecznych, a także kontekstu sytuacyjnego, który powodował, że poszczególni aktorzy życia publicznego dokonywali takich, a nie innych wyborów.

Ždanok i jej podobni, którzy na początku ostatniej dekady XX wieku jednoznacznie odpowiedzieli się po stronie radzieckiego systemu totalitarnego, poprzez swoją działalność nie dążą jedynie do podważenia konkretnych rozwiązań

³⁸ W tej sytuacji najlepszym przykładem będą obowiązujące w Polsce i innych państwach Europy Środkowej regulacje prawne zakazujące promowania systemów totalitarnych czy też negowania ludobójstwa okresu drugiej wojny światowej (kłamstwo oświęcimskie).

prawnych, co w systemie demokratycznym jest nie tylko dopuszczalne, ale wręcz pożądane. Oni dążą to negacji mitu założycielskiego i źródła legitymizacji współczesnej Łotwy. Robią to poprzez podważanie opowieści o łotewskiej niepodległości, jednocześnie żądając przywrócenia „sowieckiej” interpretacji jako oficjalnej, a przynajmniej dopuszczenia jej jako równorzędnej.

Największym więc problemem, który wymaga pogłębionych badań, wynikającym z omawianej sprawy, jest kwestia, czy zidentyfikowana grupa społeczna (byłych działaczy radzieckich wywodzących się głównie spośród rosyjskojęzycznych osadników okresu okupacji Łotwy) w jakikolwiek sposób, to jest na minimalnym poziomie pogodzenia się z przegraną, akceptuje wyroki zapadłe zarówno w Rydze, jak i Strasburgu. Ich działalność publiczna skłania do postawienia hipotezy, że ich nie akceptują. Jednak, jak wspomniałem, jej weryfikacja wymaga odrębnych i pogłębionych badań. Niemniej jednak ewentualny brak legitymizacji wyroku może mieć dalekosiężne konsekwencje dla wspólnoty działającej na tym obszarze. Traktowanie instytucji demokratycznych, jak i wyznawanych przez wspólnotę wartości jako ciał obcych i narzuconych zawsze prowadzi do konfliktów społeczno-politycznych oddziałujących na jakość systemu prawa. Ponadto lokalny konstytucjonalizm odwołujący się w momencie politycznym przede wszystkim do wartości narodowo-komunitarnych również wymaga głębszego przyjrzenia się. Chodzi mi zarówno o procesy, które zachodziły w momencie zmiany, jak i ich kluczowe elementy. Innymi słowy, czy możemy stworzyć typ „bałtyckiego konstytucjonalizmu”. Tym bardziej że mówimy o państwie (a właściwie trzech państwach po dodaniu Litwy i Estonii), które jest członkiem ponadnarodowych struktur politycznych, opartych właśnie na głębokiej ochronie praw jednostki i literalnym odczytaniu koncepcji rządów prawa.

Bibliografia

- Aasland A., *Citizenship status and social exclusion in Estonia and Latvia*, „Journal of Baltic Studies” 33, 2002, nr 1, s. 57–77.
- Bilinsky Y., *Toward the West: Baltic realignment and Russia's reply*, „Harvard International Review” 28, 2006, nr 1.
- Bowring B., *Fragmentation, “lex specialis” and the tensions in the jurisprudence of the European Court of Human Rights*, „Journal of Conflict & Security Law” 14, 2009, nr 3, s. 485–498.
- Connerton P., *Jak społeczeństwa pamiętają*, przeł. M. Napiórkowski, Warszawa 2012.
- Cyuińczyk F., *Konstytucyjne ramy pamięci? Narracje pamięci w preambulach do konstytucji państw postkomunistycznych*, [w:] *Nowy konstytucjonalizm. Polityczność, tożsamość, sfera publiczna*, red. A. Czarnota, M. Paździora, M. Stambulski, Warszawa 2021.
- Hobsbawm E., *Wiek skrajności. Spojrzenie na krótkie XX stulecie*, Warszawa 2018.
- Hoogers H.G., *Ždanoka v. Latvia — European Court of Human Rights: The boundaries of the right to be elected under Article 3 of the first Protocol to the European Convention on Human Rights. Judgment of 16 March 2006, Ždanoka v. Latvia*, „European Constitutional Law Review” 3, 2007, nr 2.
- Īvāns D., *Januar 1991 Barrikaden in Lettland*, Berlin 2021.

- Jarlik R., *We Carried Out the People's Will*, Tallin 2014.
- Kelemen R., Pech L., *Why autocrats love constitutional identity and constitutional pluralism: Lessons from Hungary and Poland*, Reconnect Working Paper no. 2 — September 2018.
- Krūma K., *Checks and Balances in Latvian Nationality Policies: National Agendas and International Frameworks*, red. R. Bauböck, B. Perchining, W. Sievers, Amsterdam 2009.
- Kudera M., *Zachód porwany albo tragedia Europy Środkowej*, „Zeszyty Literackie” 1984, nr 5.
- Lasas A., *Bloody Sunday: What did Gorbachev know about the January 1991 events in Vilnius and Riga?*, „Journal of Baltic Studies” 38, 2007, nr 2.
- Łętowska E., *Kilka uwag o praktyce wykładni*, „Kwartalnik Prawa Prywatnego” 11, 2002, z. 1.
- Matthes C.Y., *Latvia*, [w:] *From Eastern Bloc to European Union*, red. G. Heydemann, K. Vodička, New York-Oxford 2017.
- Misztal B., *Theories of Social Remembering*, Maidenhead 2003.
- Młynarska-Sobaczewska A., *Autorytet państwa. Legitymizacyjne znaczenie prawa w państwowej transformacji ustrojowej*, Warszawa 2010.
- Parta R.E., *Under the Radar: Tracking Western Radio Listeners in the Soviet Union*, Budapest 2022.
- Pleps J., *Foreign precedents in the case-law of the Latvian Constitutional Court*, „European Journal of Public Matters” 2017, nr 1, s. 21–35.
- Příbáň J., *Legal Symbolism: On Law, Time and European Identity*, Hampshire 2007.
- Pridham G., *Post-Soviet Latvia — a consolidated or defective democracy? The interaction between domestic and European trajectories*, „Journal of Baltic Studies” 4, 2009, nr 4, s. 465–494.
- Pridham G., *Securing the only game in town: The EU's political conditionality and democratic consolidation in post-Soviet Latvia*, „Europe-Asia Studies” 61, 2009, nr 1, s. 51–84.
- De Schutter O., Ringelheim J., *Ethnic profiling: A rising challenge for European human rights law*, „The Modern Law Review” 05.2008, t. 71, nr 3, s. 358–384.
- Ziemele I., *State Continuity and Nationality: The Baltic States and Russia: Past, Present and Future as Defined by International Law*, Leiden-Boston 2005.